

Piotr OBACZ

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

Identyfikowanie śladów polityki rozłamowej w dokumentach ideowo-programowych partii politycznych: założenia metodologiczno-teoretyczne

Identification of Traces of Cleavage Politics in Party Manifestos: Methodological and Theoretical Assumptions

• Abstrakt •

Artkulacja stanowiska ideologiczno-politycznego nabiera w okolicznościach rozłamu szczególnego znaczenia. Strukturyzacja rozłamu i charakterystyczne dla niego zachowania polityczne w pewnym, acz istotnym stopniu zależą od spójnej i zorganizowanej politycznej ekspresji przekonań i postulatów, adresowanej do określonych grup społecznych. Ważną rolę dokumentów ideowo-programowych jest organizowanie relacji partii politycznej z szeroko rozumianym otoczeniem społeczno-politycznym. Dlatego właśnie poszukiwanie śladów polityki rozłamowej w dokumentach partyjnych jest tak istotne, gdyż pewne ich zapisy nabierają szczególnego sensu właśnie w warunkach rozłamu. Celem artykułu jest dostarczenie wskazówek badawczych dla badań politologicznych ukierunkowanych na identyfikację śladów polityki rozłamowej w dokumentach ideowo-programowych partii politycznych, mając jednocześnie na względzie zwłaszcza polskie uwarunkowania polityczne. Opracowania przygotowano na podstawie kryteriów wynikających z teorii rozłamów społeczno-politycznych oraz kryteriów teoretycznych dotyczących funkcji dokumentów partyjnych,

• Abstract •

Articulation of ideological and political position gains special importance in the conditions of cleavage. Structuring of a cleavage and political behavior distinctive to it are to some – albeit considerable – extent dependent on coherent and well-organized political expression of beliefs and postulates, addressed to certain social groups. It is an important role of party manifestos to organize relations between parties and their widely understood socio-political environment. On that account searching for traces of cleavage politics in party manifestos is so important, because some of the statements contained in such documents gain specific sense just in the conditions of cleavage. The aim of this paper is to deliver some research guidelines for those political science studies that aim at identification of traces of cleavage politics in party manifestos, especially bearing in mind Polish political conditions. The study was prepared on the basis of criteria derived from theories of socio-political cleavages, as well as theoretical criteria concerning the functions of party manifestos, integrating dispersed theoretical knowledge and empirical findings. The article points to crucial methodological

integrując przy tym rozproszoną wiedzę teoretyczną i ustalenia empiryczne. Wywód wskazuje najważniejsze założenia metodologiczno-teoretyczne oraz kierunki badań nad polityką rozłamową w zakresie określonym w tytule artykułu.

Słowa kluczowe: paradygmat; nauki o bezpieczeństwie; model bezpieczeństwa personalnego

and theoretical assumptions, as well as directions of research on cleavage politics in matters set in the title of the paper.

Keywords: paradigm; security studies; personal security model

Celem artykułu jest dostarczenie wskazówek badawczych dla badań politologicznych ukierunkowanych na identyfikację śladów polityki rozłamowej w dokumentach ideowo-programowych partii politycznych, mając jednocześnie na względzie zwłaszcza polskie uwarunkowania polityczne. Opracowanie przygotowano na podstawie kryteriów wynikających z teorii rozłamów społeczno-politycznych oraz kryteriów teoretycznych dotyczących funkcji dokumentów partyjnych, integrując przy tym rozproszoną wiedzę teoretyczną i ustalenia empiryczne. Wywód wskazuje najważniejsze założenia metodologiczno-teoretyczne oraz możliwe kierunki badań nad polityką rozłamową w zakresie określonym w tytule artykułu.

Wydaje się, że badania śladów polityki rozłamowej poprzez analizy dokumentów partyjnych to rodzaj aktywności badawczej, gdzie zagadnienia natury teoretyczno-metodologicznej są szczególnie interesujące, a to z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, w obliczu faktu, że paradoksalnie nie jest łatwo znaleźć w literaturze przedmiotu gotowy „przepis” na analizę i interpretację tytułowego zagadnienia – i to takiego schematu teoretycznego, który aplikowałby się akurat do bieżących polskich uwarunkowań, należy poszukiwać albo rekonstruować taki pryzmat teoretyczny, który uzasadniałby i po prostu czynił możliwym podjęcie tej na pozór karkołomnej próby badawczej, polegającej na wyszukiwaniu śladów polityki rozłamowej w partyjnych dokumentach ideowo-politycznych. Po drugie, przegląd tego rodzaju dokumentów skłania do oceny (lub sformułowania hipotezy), że linie podziału nie będą w nich widoczne jako ostre, narzucające się, wyraźne. Na poziomie dokumentów ideowo-politycznych realna *cleavage politics* często jest kamuflowana hasłami o wspólnocie i jedności oraz pozorności podziałów społeczno-politycznych. Rzeczywistość wyprzedza dokumenty partyjne. Odzwierciedlają one raczej nieco populistyczne w duchu uświęcanie idei jednorodnej wspólnoty aniżeli świadome działanie partyjnych elit, wynikające z faktycznego rozłamu.

Rozłamy, *ex definitione*, mają wymiar społeczny (empiryczny), polityczny (organizacyjny) i aksjologiczny (normatywny), przeto badanie dokumentów ideowo-programowych partii politycznych – zwłaszcza tych, które uchodzą za swoistych przedstawicieli stron danego podziału – powinno odpowiednio skupiać się zwłaszcza na tych zapisach, które odnoszą się do budowania poczucia podmiotowości i tożsamości politycznej oraz alternatywności programów politycznych i stanowisk etycznych. Zasadne jest zatem sprawdzanie, jak dokumenty ideowo-programowe ugrupowań politycznych (bądź innych podmiotów polityki realizujących funkcje zbliżone do partii politycznych) realizują funkcje: poznawczą, aksjologiczną, integracyjną i motywacyjną, aby zrozumieć ich adekwatność w warunkach podziału społeczno-politycznego.

Przedstawiony temat wpisuje się w dyskusję naukową dotyczącą podziałów społeczno-politycznych w Polsce (zob.: Obacz, 2018, ss. 155–248; zob. także: Borowiec i in., 2016, ss. 312–313; Chłopecki, 2008, s. 8; Cześnik, Grabowska, 2017, ss. 29–33; Havlík, Voda, 2016, s. 122; Markowski, 2016, ss. 1311–1322; Markowski, Stanley, 2016, ss. 17–39; Sitter, 2002, ss. 434–435; por. np.: Bojarowicz, 2005; Bojarowicz, 2008) – tego, „czy polskie społeczeństwo jest teraz, współcześnie, w istocie popękane, w jaki sposób jest popękane, jaka jest dynamika tych pęknięć”¹ (Cześnik, Grabowska, 2017, s. 10; zob. także: ss. 14–36) oraz jak należy je badać. „Zdobywanie wiedzy o ich naturze, dynamice, przyczynach i skutkach ma bez wątpienia wartość autoteliczną” (Cześnik, Grabowska, 2017, s. 10), przy czym proces ten musi wykorzystywać zróżnicowane narzędzia badawcze, by możliwe było wyjście naprzeciw wieloaspektowości podziałów społeczno-politycznych i uchwycenie ich „empirycznego sensu” (Heidar, 2003, s. 22).

Dokumenty ideowo-programowe partii politycznych „są ważnym i przydatnym materiałem źródłowym, którego analiza może istotnie wzbogacić refleksję nad polityką” (Cześnik, 2011, s. 9), mimo to „analiza programów wyborczych nie znajduje w polskiej politologii należnego sobie miejsca” (Cześnik, 2011, s. 12). Partyjne dokumenty ideowo-programowe mogą stanowić dobrą i uzupełniającą względem wyników innych badań ilustrację niektórych zagadnień związanych z problematyką rozłamów społeczno-politycznych, np. mogą ujawniać pewne sposoby ekspresji politycznej, świadczące o odzwierciedlaniu, wyrażaniu lub konstruowaniu przez partie tzw. polityki rozłamowej. Wśród badań poświęconych *cleavage politics* relatywnie niewiele sięga po analizę i interpretację – na podsta-

¹ Gwoli kwestii terminologicznych, cytowani tu Autorzy traktują terminy: „podział” oraz „pęknięcie” jako zbieżne – zob.: Cześnik, Grabowska, 2017, ss. 11–14, 24; por.: Markowski, 2000; Markowski, Stanley, 2016, przypis 1 oraz ss. 18–22.

wie dostępnych kryteriów teoretycznych – dokumentów ideowo-programowych. Biorąc jednak pod uwagę to, że „partyjne zachowania są tyleż nieprzypadkowe, co racjonalne” (Nalewajko 1997, s. 7), należy w badaniu podziałów uwzględniać także sposoby ekspresji politycznej, będącej wszakże aktem intencjonalnym, by wychwycić „intencje nadawców danych treści” (Cześniak, 2011, s. 10), i mając na względzie rolę partii politycznych względem formowania, funkcjonowania, utrwalania lub przełamania podziałów – interpretować, czy partyjne dokumenty, które co do zasady mają określać cele i kierunki działania partii oraz jej strategię i taktykę (Blok, 1998, ss. 43–52; Cześniak, 2011, s. 10; Karwat, Ziółkowski, 2013, ss. 110–111; Sokół, Żmigrodzki, 1999, s. 242; Wojtaszczyk, 1998, ss. 15–16) rzeczywiście korespondują z bieżącą sytuacją społeczno-polityczną świadczącą o głębokim podziale. „(...) Analiza strategii może stanowić ważny element pozwalający na wzbogacenie studiów nad systemem partyjnym jako całością. Zarówno bowiem same starania czynione przez partie w określonej sytuacji politycznej (...), jak i skuteczność tych działań pozwalają na zastanowienie się nad takimi kwestiami jak charakter podziałów istniejących w społeczeństwie, stopień, w jakim są kształtowane i trwałe, nad realnym potencjałem mobilizacji elektoratu (...)” (Sobolewska-Mysłik, 2010a, s. 282).

W tym kontekście badanie ukierunkowane na analizę specyfiki dokumentów ideowo-programowych partii politycznych wraz z interpretacją, czy odzwierciedlają one politykę rozłamową, znajduje istotne uzasadnienie.

Z powyższego wprowadzenia wynika, że badanie funkcjonalności dokumentów programowych w przedmiotowym zakresie, celujące jednocześnie w identyfikację śladów polityki rozłamowej aktorów politycznych, musi opierać się na konkretnych założeniach teoretyczno-metodologicznych. Rozległy kontekst teoretyczny i metodologiczny, w którym działają badacze rozłamów społeczno-politycznych i dokumentów politycznych, a który co raz jest poszerzany dzięki kolejnym ustaleniom naukowym, zarówno obliguje do przyjmowania określonych schematów badawczych, jak i sam zasługuje na przybliżenie z myślą o badaniach, o których mowa w niniejszym artykule. Poniżej przedstawia się zatem sześć założeń teoretyczno-metodologicznych badań nad śladami polityki rozłamowej w dokumentach ideowo-programowych partii politycznych, które zostały odtworzone na podstawie analizy krajowego i światowego piśmiennictwa.

Po pierwsze, poszukiwanie śladów polityki rozłamowej w dokumentach partii, które to badanie może dostarczyć dowodów (lub przeciwnie: zaprzeczyć pierwotnym intuicjom) na utrwalanie podziału przez głównych aktorów sceny politycznej, związane jest z założeniem nie tylko o racjonalności podmiotów politycznych i nieprzypadkowości ich działań (Hooghe, Marks, 2018, ss. 118–119), lecz przede

wszystkim opiera się na funkcjonalistycznym założeniu, że „partia powinna być (...) postrzegana przez pryzmat efektów, jakie jej aktywność wywołuje w otoczeniu” (Herbut, 2002, s. 16). Partie polityczne bowiem „strukturyzują głosy wyborców, artykułują i agregują interesy, łączą je z ogólnymi zasadami. Spośród wielu żądań płynących ze społeczeństwa wybierają te, które w ich odczuciu zasługują na uwagę, agregują je w partyjnych programach i manifestach wyborczych, tworząc w ten sposób agendę dla szerszego elektoratu” (Kosowska-Gąstoł, 2014, s. 47).

Partie polityczne stanowią zatem „klucz do rozumienia zarówno demokracji, jak i procesów jej tworzenia” (Nalewajko, 1997, s. 11). Funkcjonują jako ważny komponent systemu politycznego, pełniąc funkcję „pośrednika” między społeczeństwem a władzą, o sprawowanie której rywalizują (Antoszewski, Herbut, 2008, s. 93; Herbut, 2002, ss. 17–23; Kosowska-Gąstoł, 2014, s. 47; por. Nalewajko, 1997, ss. 13–14; zob. także np. Żmigrodzki, Dziemidok-Olszewska, 2013, s. 47; Sobolewska-Myślik, 2010, ss. 24–45; Rafałowski, 2017, s. 11; Żyro, 2006, ss. 254–255). Jako ów „pośrednik”, a zarazem jeden z czynników przyczyniających się do kształtowania postaw i wyborów politycznych, partie – przede wszystkim one – są kluczowymi podmiotami decydującymi o kształcie stosunków w ramach rozłamu².

Po drugie, w nawiązaniu do powyższego, można się spodziewać, iż dokumenty ideowo-programowe partii politycznych będą zawierać i wskazywać to, co dla nich ważne, ale też, że ich analiza pozwoli ujawnić zarówno to, jakie zajmują pozycje względem rozłamu lub w jego ramach, jak i to, jaka wizja relacji władzy z nich wynika i czy koresponduje to z teorią podziału społeczno-politycznego w Polsce (Eder i in., 2017, s. 75; Sentsov, Bolsunovskaya, 2015, s. 1). Co się z tym wiąże, po trzecie, interesujące jest w tym kontekście, jak treści ideologiczne, których możemy się spodziewać po jednej i drugiej stronie podziału w Polsce są transformowane w programie na cele polityczne (Karwat, Ziółkowski, 2013, ss. 110–111).

Dokumenty ideowo-programowe, co do zasady, komunikują wartości, ocenę teraźniejszości i wizję przyszłości, tworzone są z myślą o wywarciu wpływu na decyzje obywateli, lecz również, czy może przede wszystkim, funkcjonują jako element zarządzania relacjami z otoczeniem (Sentsov, Bolsunovskaya, 2015, s. 2; Zúñiga, Jenkins, 2018, s. 2). Program polityczny (i inne podobne dokumenty partyjne) „jest narzędziem politycznego oddziaływania partii na różne grupy i warstwy społeczne” (Wojtaszczyk, 1998, s. 15), ale też należy podkreślić, że związek partii z otoczeniem nie jest jednokierunkowy – „dokument programowy jest

² Podejmują przy tym racjonalne, nieprzypadkowe działania związane z celami partii jako podmiotu działającego w określonym otoczeniu społeczno-politycznym i wobec tego środowiska.

jednocześnie dokonywaną z pozycji określonej grupy społecznej analizą istniejącej rzeczywistości i projektem zasadniczej jej przebudowy” (Blok, 1998, s. 47). Zadaniem badacza jest zatem wskazanie politycznego sensu tych celów politycznych i odniesienie ich do bieżących uwarunkowań społeczno-politycznych. Sprawdzenie, jak w programach partyjnych realizują się funkcje tego rodzaju dokumentów: funkcje poznawcza, aksjologiczna, integracyjna, motywacyjna (Blok, 1998, ss. 50–52) zbliżają do odpowiedzi na pytanie, jak ta ekspresja polityczna ma się do identyfikowalnych „relacji podziałowych” i czy odzwierciedla *cleavage politics*.

Polityka rozłamowa – *cleavage politics* „jest to szczególny rodzaj polityki, który wynika ze stosunkowo trwałej relacji między wybraną grupą społeczną a konkretną partią oraz ze specyficznej roli odgrywanej przez system wartości, która pośredniczy i ułatwia relacje wyborcy – partie” (Markowski, 2000, s. 22). Zasadniczo dobrze znany wzór zachowań politycznych Polaków wskazuje na to, że choć kwestia trwałości relacji wyborcy – partie jest kontrowersyjna, to jednak orientacje aksjologiczne rzeczywiście mają znaczny wpływ na afiliacje partyjne obywateli i na sposób głosowania. „Ogólnie, orientacje aksjologiczne są ważniejsze niż zmienne strukturalne” (Knutsen, Scarbrough, 1995, s. 519 – cyt. za: Markowski, 2000, s. 24). W przypadku Polski źródłem głębokiego, zinstytucjonalizowanego podziału można upatrywać „w sprzecznościach socjokulturalnych o silnym normatywnym komponentie” (Markowski, 2000, s. 25). Jak podkreśla Radosław Markowski w odwołaniu do modelu Bartoliniego i Maira, rozłam „jest wynikiem zabiegów organizacyjnych instytucji powołanej do reprezentacji interesu grupy specyficznej dla jednej strony rozłamu. Monopolizacja pozycji grupowych zarówno w odniesieniu do organizacji, jak i zawłaszczania symboliki oraz wartości grupowych stanowią elementy tego procesu. Po jego udanym zakończeniu, gdy rozłamy stają się ukształtowane – aksjologicznie zinternalizowane, a organizacyjnie zinstytucjonalizowane – zaczynają ujawniać swą autonomiczną moc i oddziaływać z kolei na społeczne, kulturowe i polityczne domeny życia” (Markowski, 2000, s. 21).

Oznacza to, że podziały mają swoistą tendencję do „samotrwałania”, a to przede wszystkim za sprawą wielkich, masowych organizacji partyjnych” (Antoszewski, Herbut, 2008, s. 72). Stein Rokkan nazwał to zjawisko „zamrażaniem” podziałów. Choć treść podziałów ulegać może zmianom, mogą one funkcjonować „jako sposób definiowania przestrzeni rywalizacji politycznej” (Antoszewski, Herbut, 2008, s. 72) czy też po prostu jako polityczne ramy konfliktu (Antoszewski, Herbut, 2008, s. 73). Czy można już mówić o zamrożeniu podziału „Polska solidarna – Polska liberalna”? Z pewnością jeszcze nie, albowiem formowanie się i utrwalanie podziałów to proces długotrwały i złożony (Markowski, 2000, s. 20). Wiele jednak wskazuje na to, że podział ten nie zostanie nagle wyparty przez inne

formy zróżnicowania społeczno-politycznego, napięcia lub konflikty i w latach następnych będzie kształtował polską scenę polityczną.

Po czwarte, artykulacja stanowiska ideologiczno-politycznego nabiera w okolicznościach podziału społeczno-politycznego szczególnego znaczenia. Strukturyzacja rozłamu i charakterystyczne dla niego zachowania polityczne w pewnym, acz istotnym stopniu zależą od spójnej i zorganizowanej politycznej ekspresji przekonań i postulatów, adresowanej do określonych grup społecznych. Ważną rolę dokumentów ideowo-programowych jest organizowanie relacji partii politycznej z szeroko rozumianym otoczeniem społeczno-politycznym. Dlatego właśnie poszukiwanie śladów *cleavage politics* w dokumentach partyjnych jest tak istotne, pewne ich zapisy nabierają bowiem szczególnego sensu właśnie w warunkach podziału, jako że mogą odzwierciedlać partyjne próby budowy poczucia podmiotowości i tożsamości politycznej oraz alternatywy polityczno-etycznej.

Poszukiwanie śladów polityki rozłamowej poprzez badanie dokumentów ideowo-programowych, a przeto kryteria analizy oraz towarzysząca jej interpretacja i oceny, muszą posiadać pokrycie i zakotwiczenie w dostępnych ustaleniach teoretycznych, sformułowanych na podstawie badań empirycznych. Teoretycznym punktem odniesienia dla przedmiotowych rozważań jest dostępna wiedza politologiczna na temat podziałów społeczno-politycznych, partii politycznych i dokumentów ideowo-programowych. Badanie takie musi więc, po piąte, zwracać szczególną uwagę a) na to, jak partie wytwarzają ideologiczno-polityczne kategorie identyfikacji oraz grupowej politycznej tożsamości, więzi, i podmiotowości; b) na to, jak przebiega „infuzja wartości”; c) na to, jak przebiega ekspresja interesów grup-stron funkcjonujących podziałów (zob. np. Weissenbach, 2010, s. 8–11). Wynika to *explicitie* z teorii politycznych określających konstytutywne cechy i najważniejsze przejawy podziałów i *cleavage politics* oraz tych opisujących istotę partii politycznych – w tym kontekście sposoby budowy poprzez program poczucia tożsamości i podmiotowości politycznej oraz alternatywnych stanowisk polityczno-etycznych wydają się „naturalnym” przedmiotem zainteresowania politologa.

Po szóste, należy przyjąć, że „rozłamy nie są po prostu konfliktami, lecz zinstytucjonalizowanymi konfliktami” (Enyedi, 2008, s. 300), co ma istotne konsekwencje dla kształtu relacji społeczno-politycznych i sceny politycznej. Partie odgrywają tu decydującą rolę (Enyedi, 2008, s. 295), przy czym „partie i podziały wpływają na siebie wzajemnie” (Enyedi, 2008, s. 288). Kwestiami o szczególnym znaczeniu w warunkach podziału są: polaryzacja ideologiczno-polityczna i towarzyszące jej, nieraz konfrontacyjne (co jednak nie jest regułą) zachowania głównych aktorów politycznych oraz „polityzacja zbiorowych tożsamości politycznych”, oparta na określonych wartościach i wizjach rzeczywistości (Enyedi, 2008, s. 288; Weissen-

bach, 2010, s. 25; Bornschier, 2007, s. 24). Pytanie, jakie się tu pojawia, brzmi: jak przebiega ta budowa zbiorowych tożsamości politycznych oraz polaryzacja ideowo-polityczna na gruncie programów politycznych, co do których można się spodziewać, że będą oba te procesy faktycznie odzwierciedlać?

Między badaczami przedmiotowej problematyki zgadzają się co do faktu, że pewne „czynniki kontekstualne, takie jak programy partyjne, wpływają na indywidualne motywacje do głosowania zgodnego ze stanowiskami wynikającymi z podziału” (Best, 2011, ss. 279–280; zob. także: Kriesi, 1998, s. 177; Enyedi, 2008, s. 296). Obserwacja ta również zachęca do zbadania, czy omawianym tu przypadkiem, w dokumentach partyjnych linie podziałów są wyraźnie przedstawione – czy oraz w jaki sposób partie komunikują wyborcom swoje pozycje wynikające z rozłamu (Bornschier, 2010, s. 7)? A może w ogóle nie wspominają o jego fakcie? Jest to więc zagadnienie dotyczące „praktyk artykulacyjnych, w ramach których partie polityczne starają się ustanowić pewne tożsamości i zbiorowości, a osłabić inne” (De Leon i in., 2009, s. 194).

Kilka kwestii wymaga dodatkowego komentarza. Jak wspomniano we wstępie, dokumenty partii politycznych, które skierowane są do masowego odbiorcy, zasadniczo konstruowane są tak, by nie eksponowały antagonistycznego charakteru relacji politycznych, w których faktycznie podmioty biorą udział. Należy zatem liczyć się z tym, że dokumenty ideowo-programowe w ograniczonym stopniu ujawnią przed badaczami ślady polityki rozłamowej. Niemniej jednak identyfikowanie różnych form rywalizacji politycznej (między kim i między jakimi treściami) oraz towarzyszących im sposobów politycznej ekspresji wartości i artykulacji interesów, a także odczytywanie reakcji aktorów politycznych w ramach rozłamu na nowe kwestie polityczne i metod autopozycjonowania się tych podmiotów, jest ważnym zadaniem politologów.

Warto także zwracać baczność na pewne różnice teoretyczne rodzące się na styku: po pierwsze, tradycyjnego pojmowania rozłamów, zgodnego z „Lipsetowo-Rokkanowskim” modelem oraz ustaleń z badań w skali makro prowadzonych na ich podstawie, i po drugie – rozumienia rozłamów, charakterystycznego dla lokalnych tradycji politologicznych. Te drugie, jak się wydaje, mają ten walor, że niuansują np. w zakresie lokalnych przestrzeni współzawodnictwa oraz adekwatności określonych działań lub przekazników politycznych (np. dokumentów ideowo-programowych) do krajowych uwarunkowań społeczno-politycznych; pierwsze wspomniane badania dostarczają nierzadko trudny do interpretacji materiał empiryczny, skłaniający autorów do formułowania nierzadko sprzecznych wniosków (np. raz formułowane są tezy o spadku znaczenia *cleavage politics*, innym razem zaś tezy wręcz przeciwne). W obu przypadkach badań istotne pozostaje uchwyce-

nie m.in. procesu transformacji treści ideologicznych w cele i działania polityczne w warunkach określonych, „rozłamowych relacji społeczno-politycznych”.

Zaproponowany w artykule pryzmat teoretyczny wydaje się narzędziem badawczym, które posiada pewien potencjał odnajdywania śladów polityki rozłamowej w dokumentach ideowo-programowych partii politycznych. Czy można jednak na podstawie opartego na nim badania wyprowadzać daleko idące wnioski np. na temat polskich uwarunkowań społeczno-politycznych? Trudno o jednoznacznie twierdzącą odpowiedź, niemniej jednak wnioski z takich analiz mogą dostarczać ważkich argumentów, czy też po prostu dowodów na to, że określone formy ekspresji politycznej/ideowo-programowej poświadczają funkcjonowanie zachowań politycznych charakterystycznych dla *cleavage politics*.

Bibliografia:

- Antoszewski, A., Herbut, R. (red.). (2008). *Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Best, R.E. (2011). The Declining Electoral Relevance of Traditional Cleavage Groups. *European Political Science Review*, 3(2), 279–300.
- Blok, Z. (1998). *Teoria polityki*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Bojarowicz, T. (2018). Koncepcje ideowe partii politycznych a podziały społeczno-polityczne w III RP. W: G. Radomski, M. Strzelecki, K. Sopolińska (red.). *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku* (ss. 169–180). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bojarowicz, T. (2005). New Axes of Political Cleavages in Poland after 2005. *Regional Formation and Development Studies*, 1(21), 6–15.
- Bornschieer, S. (2010). *Cleavage Politics and the Populist Right: The New Cultural Conflict in Western Europe*. Philadelphia: Temple University Press.
- Bornschieer, S. (2009). Cleavage Politics in Old and New Democracies. *Living Reviews in Democracy*, 1, 1–13.
- Bornschieer, S. (2007). *Social Structure, Collective Identities, and Patterns of Conflict in Party Systems: Conceptualizing the Formation and Perpetuation of Cleavages*. Working paper. Pobrane z: http://www.simon-bornschieer.eu/1/23/resources/publication_143.pdf.
- Borowiec, P., Sobolewska-Myślik, K., Kosowska-Gąstoł, B. (2016). Structures of Polish Political Parties in the Second Decade of the 21st Century. W: K. Sobolewska-Myślik, B. Kosowska-Gąstoł, P. Borowiec (red.). *Organizational Structures of Political Parties in Central and Eastern Europe* (ss. 311–328). Kraków: Jagiellonian University Press.
- Bukowska, X., Cześniak, M. (2002). Analiza treści programów wyborczych polskich partii politycznych 1991–2001. W: R. Markowski (red.). *System partyjny i zachowania wyborcze. Dekada polskich doświadczeń* (ss. 267–289). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

- Buttolph Johnson, J., Mycoff, J.D., Reynolds, H.T. (2010). *Metody badawcze w naukach politycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Choe, Y. (2002). *Social Cleavage and Party Support. A Comparison of Japan, South Korea and the United Kingdom*. Huddinge: Södertörns högskola.
- Czeźnik, M. (2011). Zawartość programów wyborczych polskich partii politycznych – zastosowanie metody MRG do ilościowej analizy treści. W: I. Słodkowska, M. Dołbakowska (red.). *Wybory 2007: partie i ich programy* (ss. 7–29). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Czeźnik, M., Grabowska, M. (2017). Popękane polskie społeczeństwo jako pole badawcze – dane, fakty, mity. *Przegląd Socjologiczny*, LXVI, 9–43.
- Czeźnik, M., Kotnarowski, M. (2011). Nowy wymiar politycznego współzawodnictwa: Polska solidarna vs. Polska liberalna. *Studia Polityczne*, 27, 129–258.
- Deegan-Krause, K. (2010). Nowe wymiary rozłamu politycznego. W: R. Dalton, H.-D. Klingemann (red.). *Zachowania polityczne. T. 2* (ss. 130–155). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- De Leon, C., Desai, M., Tuğal, C. (2009). Political Articulation: Parties and the Constitution of Cleavages in the United States, India, and Turkey. *Sociological Theory*, 27(3), 193–219.
- Dolezal, M., Ennsner-Jedenastik, L., Müller, W.C., Winkler, A.K. (2012). *Analysing Manifestos in their Electoral Context: A New Approach with Application to Austria, 2002–2008*. Working paper. Pobrane z: https://homepage.univie.ac.at/laurenz.ennsner/Manifestos_Context_IPSA_2012.pdf.
- Eder, N., Jenny, M., Müller, W.C. (2017). Manifesto Functions: How Party Candidates View and Use their Party's Central Policy Document. *Electoral Studies*, 45, 75–87.
- Enyedi, Z. (2008). The Social and Attitudinal Basis of Political Parties: Cleavage Politics Revisited. *European Review*, 16(3), 287–304.
- Evans, G. (2006). The Social Bases of Political Divisions in Post-Communist Eastern Europe. *Annual Review of Sociology*, 32, 245–270.
- Evans, G., Sinnott, R. (1999). Political Cleavages and Party Alignments in Ireland, North and South. *Proceedings of the British Academy*, 98, 419–456.
- Franklin, M.N., Mackie, T., Valen, H. (2009). *Electoral Change: Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gajda, A., Grajewski, K., Uziębło, P., Rytel-Warzocho, A., Wiszowaty, M.M. (2017). *Partie polityczne w Polsce. Wybrane zagadnienia*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Gardziel, T., Gawroński, S. (2008). *Wybory 2007: partie, programy, kapania wyborcza*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Informatyki i Zarządzania.
- Głajcar, R., Turska-Kawa, A., Wojtasik, W. (2017). *Leksykon polskich partii politycznych*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Gunther, R., Montero, J.R., Linz, J.J. (red.). (2002). *Political Parties. Old Concepts and New Challenges*. Oxford: Oxford University Press.
- Havlík, V., Voda, P. (2016). The Rise of New Political Parties and Re-Alignment of Party Politics in the Czech Republic. *Acta Politologica*, 8(2), 119–144.

- Heidar, K. (2003). *Parties and Cleavages in the European Political Space*. ARENA Working paper. Pobrane z: https://www.researchgate.net/publication/5014596_Parties_and_Cleavages_in_the_European_Political_Space.
- Herbut, R. (2002). *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Hooge, L., Marks, G. (2018). Cleavage Theory Meets Europe's Crises: Lipset, Rokkan, and the Transnational Cleavage. *Journal of European Public Policy*, 25(1), 109–135.
- Karnowska, D. (2010). „Solidarność” jako środowisko antyliberalne na polskiej scenie politycznej. W: K. Sobolewska-Myślik, A. Hess, K. Kowalczyk (red.). *Polska scena polityczna. Środowiska – komunikacja polityczna – strategie* (ss. 30–37). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.
- Karwat, M., Ziółkowski, J. (red.). (2013). *Leksykon pojęć politycznych*. Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Klepka, R. (2013). Podziały elit politycznych jako kryterium periodyzacji okresu III RP. W: J. Sielski, J. Mizgalski, J. Hajduk (red.). *Polska między przeszłością a przyszłością. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi dr hab. Janowi Walczakowi* (s. 51–69). Częstochowa: Wydawnictwo im. S. Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie.
- Klepka, R. (2012). Podziały społeczne a funkcjonowanie państwa demokratycznego na przykładzie Belgii i Szwajcarii. *Chorzowskie Studia Polityczne*, 5, 117–138.
- Klepka, R. (2008). Wizje państwa w programach wyborczych z 2005 r. Platformy Obywatelskiej oraz Prawa i Sprawiedliwości. *Chorzowskie Studia Polityczne*, 1, 154–168.
- Knutsen, O., Scarbrough, E. (1995). Cleavage Politics. W: J. van Deth, E. Scarbrough (red.). *The Impact of Values* (ss. 492–523). Oxford: Oxford University Press.
- Kosowska-Gąstoł, B. (2014). *Europejskie partie polityczne jako organizacje wielopoziomowe. Rozwój, struktury, funkcje*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Krauz-Mozer, B., Sobolewska-Myślik, K. (red.). (2007). *Oblicza polskiego systemu politycznego*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kriesi, H. (1998). The Transformation of Cleavage Politics. The 1997 Stein Rokkan Lecture. *European Journal of Political Research*, 33, 165–185.
- Kulałowska, M., Borowiec, P., Ścigaj, P. (red.). (2016). *Oblicza kampanii wyborczych 2015 roku*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Linek, L. (2015). *Class, Religion, and Generations: Cleavage Voting and the Mediating Role of Party Identification in the Czech Republic, 1990–2013*. Working paper. Pobrane z: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/1047884d-ea32-4367-857d-346bbf32b72a.pdf>.
- Łabędź, K. (2010). Partie „postsolidarnościowe” dzisiaj. W: K. Sobolewska-Myślik, A. Hess, K. Kowalczyk (red.). *Polska scena polityczna. Środowiska – komunikacja polityczna – strategie* (ss. 38–45). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.
- Markowski, R. (2016). The Polish Parliamentary Election of 2015: A Free and Fair Election that Results in Unfair Political Consequences. *West European Politics*, 39(6), 1311–1322.

- Markowski, R. (2005). Wybory 2005 – chaos czy restrukturyzacja systemu partyjnego? W: I. Słodkowska, M. Dołbakowska (red.). *Wybory 2005. Partie i ich programy* (ss. 9–19). Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Markowski, R. (2000). Rozłamy socjopolityczne: o zamyśle klasyków, o tym, jak ich rozumiano, poprawiano i testowano. *Studia Polityczne*, 10, 7–43.
- Markowski, R., Stanley, B. (2017). Rozłamy socjopolityczne w Polsce: iluzja czy rzeczywistość? *Studia Socjologiczne*, 4(223), 17–39.
- Marks, G., Wilson, C.J. (2000). The Past in the Present: A Cleavage Theory of Party Response to European Integration. *British Journal of Political Science*, 30, 433–459.
- Nalewajko, E. (1997). *Protopartie i protosystem? Szkic do obrazu polskiej wielopartyjności*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Obacz, P. (2018). *Podział „Polska solidarna – Polska liberalna” w świetle wybranych koncepcji pluralizmu politycznego*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Paczeński, A., Winclawska, M. (red.). (2013). *Partie polityczne w Polsce i w Europie. Struktury, funkcje, strategie w zmieniającym się otoczeniu*. Wrocław–Toruń: Wydawnictwo „Echo sp. z o.o.”, Instytut Badań Polityczno-Prawnych.
- Pięta-Szawara, A. (2017). Stanowiska głównych polskich partii politycznych wobec uczestnictwa kobiet w życiu publicznym 2011–2015. W: M. Winclawska, M. Strzelecki (red.). *Między idealizmem a pragmatyzmem. Wyzwania dla współczesnych partii politycznych* (ss. 117–129). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Özbudun, E. (2013). *Party Politics and Social Cleavages in Turkey*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Rafałowski, W. (2017). *Opisywanie i wyjaśnianie systemu partyjnego. Metody pomiaru*. Warszawa: Wydawnictwo Aspra.
- Sentsov, A., Aleksandrov, O., Bolsunovskaya, Y., Kuimova, M. (2015). Modeling of the Future in the Programs of Political Parties. *Procedia. Social and Behavioral Sciences*, 166, 536–540.
- Sentsov, A., Bolsunovskaya, Y. (2015). Model of the Future Analysis in the Programs of Political Parties. Working paper. Pobrane z: https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/pdf/2016/06/shsconf_rptss2016_01014.pdf.
- Sitter, N. (2002). Cleavages, Party Strategy and Party System Change in Europe, East and West. *Perspectives on European Politics and Society*, 3(3), 425–451.
- Słodkowska, I., Dołbakowska, M. (red.). (2013). *Wybory 2011: partie i ich programy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Słodkowska, I., Dołbakowska, M. (red.). (2011). *Wybory 2007: partie i ich programy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Słodkowska, I., Dołbakowska, M. (red.). (2005). *Wybory 2005: partie i ich programy*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Sobolewska-Myśli, K. (2010). *Partie i systemy partyjne na świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sobolewska-Myślik, K. (2010a). Strategie partyjne jako obszar badań. W: K. Sobolewska-Myślik, A. Hess, K. Kowalczyk (red.). *Polska scena polityczna. Środowiska – komunikacja polityczna – strategie* (ss. 281–284). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie.

- Sokół, W., Żmigrodzki, M. (red.). (2003). *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Sokół, W., Żmigrodzki, M. (red.). (1999). *Encyklopedia politologii. Tom 1: Teoria polityki*. Kraków: Wydawnictwo Zakamycze.
- Strzelecki, M. (2018). Wojny ideowe polskich partii politycznych na przełomie XX i XXI wieku, czyli o zaniku godności w polityce. W: G. Radomski, M. Strzelecki, K. Sopolnińska (red.). *Rzeczpospolita w koncepcjach polskich partii i środowisk politycznych XX i XXI wieku* (ss. 225–239). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Szpyt, M. (2011). Wieś w programach polskich partii politycznych w okresie 1989–2011. *Wieś i Rolnictwo*, 4, 83–102.
- Veugelaers, J. (1997). Social Cleavage and the Revival of Far Right Parties: The Case of France's National Front. *Acta Sociologica*, 40, 31–49.
- Weissenbach, K.A. (2010). *Political Parties and Party Types – Conceptual Approaches to the Institutionalization of Political Parties in Transitional States: The Case of Philippines*. Makati City: Konrad-Adenauer-Stiftung.
- Wojtaszczyk, K.A. (1998). *Partie polityczne w państwie demokratycznym*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Woźniak, W. (2017). Programy polskich partii politycznych jako materiał empiryczny w badaniach dyskursu politycznego. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, 2, 41–58.
- Zúñiga, N., Jenkins, M. (2018). *Methodologies for the Analysis of Political Party Programmes*. Berlin: Transparency International. Pobrane z: <https://knowledgehub.transparency.org/assets/uploads/helpdesk/Methodologies-analysis-party-programmes.pdf>.
- Żmigrodzki, M., Dziemidok-Olszewska, B. (red.). (2013). *Współczesne systemy polityczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Żyro, T. (2006). *Wstęp do politologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.